

Hongersnood als levend verleden

Herinneringscultuur en onderwijspraktijk

Binnen het project *Heritages of Hunger* is de afgelopen vijf jaar onderzoek gedaan naar historische hongersnooden in Europa, waaronder Nederland en België. Hierbij stond de herinneringscultuur centraal: hoe deze hongersnooden worden weergegeven in schoolboeken, herdenkingen, monumenten en musea. Het projectteam ontwikkelde bij deze historische voorbeelden educatieve materialen om ze toegankelijk te maken voor het onderwijs.

*De Vlamingen, als de Ieren kermen,
Om een nog nooit verdiende straf;
Zy vinden beiden geen erbarmen
Dan in de afgrond van het graf.*

In 1847 betreurde de Vlaamse dichter Theodor van Ryswyck het lot van de Vlamingen. Hij schreef deze dichtregels in april 1847, toen België kampte met een verschrikkelijke hongersnood. Hij verwees naar het lot van de Ieren die op dat moment ook gebukt gingen onder ernstige voedseltekorten. In de jaren 1845-1848 leidde de aardappelziekte tot een catastrofe in grote delen van West-Europa. De oogsten mislukten als gevolg van een schimmel, de *Phytophthora infestans*. De gevolgen waren het grootst in Ierland, waar meer dan een miljoen burgers stierven. Ook kwam er een massale emigratie op gang naar onder meer Amerika en Canada. Nederland en België werden ook zwaar getroffen: tienduizenden mensen verloren het leven door voedselgebrek en er brak oproer uit in steden zoals Leiden, Delft en Groningen.

Binnen het project *Heritages of Hunger* heeft het projectteam de afgelopen vijf jaar onderzoek verricht naar deze en andere hongersnooden uit het Europese verleden. Behalve naar de negentiende-eeuwse hongersnooden in Ierland, België en Nederland keken ze ook naar periodes van ernstige voedselschaarste in Finland (1866-1868), Duitsland (1921-1924, 1945-1949), Oekraïne (1932-1933), Spanje (1939-1952), Rusland (1941-1944) en Griekenland (1941-1944). Ook de Nederlandse Hongerwinter (1944-1945) maakte deel uit van het corpus. Het projectteam bestudeerde hierbij de herinneringscultuur van deze hongersnooden. Ook ontwikkelde het team materialen voor de educatieve praktijk.

Gezamenlijk Europees verleden

De genoemde periodes van hongersnood vonden plaats in zeer verschillende sociaaleconomische, politieke en historische contexten. Toch hebben ze hebben enkele belangrijke overeenkomsten. Ten

eerste kwamen ze voort uit vergelijkbare omstandigheden, zoals oorlog, onderdrukking of natuurrampen. Ten tweede zijn deze episodes veelal gemarginaliseerd in het nationale geschiedverhaal. Liever leggen geschiedschrijvers en cultuurmakers de nadruk op verhalen van opstand en bevrijding, waarin rollen van daders, slachtoffers en helden duidelijker van elkaar te onderscheiden zijn. In Finland kregen de hongerjaren hierdoor tot voor kort weinig aandacht. Dat een van de grondleggers van het Finse nationalisme, Johan Vilhelm Snellman, als minister van Financiën verantwoordelijk was voor een falend *laissez-faire*-beleid dat veel onnodig lijden veroorzaakte tijdens de hongersnood, kwam niet goed uit in een nationaal narratief waarin hij als held werd gezien.

'Het gaat om een levend verleden; de hongersnooden zitten nog altijd in de haarvaten van de samenleving'

Ten derde worden hongersnooden vooral herinnerd binnen nationale kaders. Dat geldt bijvoorbeeld voor Ierland, waar de grote aardappelhonger werd gezien als leed dat door de regering in Londen versterkt (of zelfs veroorzaakt) werd. Door in *Heritages of Hunger* een internationaal, vergelijkend perspectief te kiezen, kon het projectteam laten zien dat het om een gezamenlijk Europees verleden gaat waarin landen soms slachtoffer zijn van hongersnood, soms honger hebben veroorzaakt of verergerd, maar ook een belangrijke rol hebben gespeeld in het bieden van hulp.

Levend verleden

Het gaat niet alleen om een gedeeld verleden, maar ook om levend verleden. De genoemde hongersnooden zijn misschien niet direct tastbaar of zichtbaar, maar ze zitten nog altijd in de haarvaten van onze samenleving. Denk bijvoorbeeld aan de recente oorlog tussen Rusland en Oekraïne. De jaarlijkse herdenking van de Holodomor (de door ▶

Lotte Jensen, Chris Cusack en Marguérite Corporaal zijn als historici betrokken bij het project *Heritages of Hunger*. De auteurs hadden ook een rol op het Nationaal Geschiedeniscongres op 14 maart 2025.

Een jongetje gaat tijdens de Hongerwinter in Amsterdam soep halen bij een gaarkeuken. Foto: Emmy Andriessse. Collectie: Universitaire Bibliotheek Leiden.

Het hongersnoodmonument van Rowan Gillespie, 2013. Foto: Joseph Mischyshyn. Collectie: Geograph Britain and Ireland, Wikimedia Commons.

het Sovjetbeleid veroorzaakte hongersnood in Oekraïne in de jaren 1932-1933) kreeg daardoor een nieuwe politieke lading. Bovendien werd de export van graan en andere landbouwproducten ernstig verstoord, wat ook in Nederland te merken was aan de hoge prijzen voor brood en zonnebloemolie. Tijdens de meest recente herdenking van de Ierse hongersnood in mei 2024 vergeleek eerste minister Simon Harris het leed van de verhongerde bevolking in Gaza met dat van de Ieren tijdens de aardappelnood om Ierlands solidariteit met de Gazanen kracht bij te zetten. Nog een ander voorbeeld: enkele jaren terug stonden burgers in Spanje als gevolg van de toenemende armoede opnieuw in de rij voor voedsel. Dat bracht de herinnering aan de 'hongerjaren' (*años del hambre*) naar boven tijdens het regime van Franco.

'De negentiende-eeuwse hongersnood was in Nederland niet goed in het nationale narratief in te passen'

Kortom, het verleden resoneert in het heden. In *Heritages of Hunger* bestudeerde het projectteam hoe de genoemde hongersnood tot op de dag van vandaag voortleven. Hoe wordt dit verleden gerepresenteerd en toegankelijk gemaakt voor een breder publiek? Welke eigentijdse politieke, sociale, ecologische en economische belangen spelen daarbij een rol? Hoe kunnen deze verledens tastbaar worden gemaakt voor jongeren, maar ook voor migranten van buiten Europa? Het team heeft zowel gekeken naar educatieve praktijken in

het onderwijs (basis- en voortgezet onderwijs) als naar de manier waarop dit verleden voortleeft in literatuur, films, tentoonstellingen, monumenten en herdenkingen.

Collectieve geheugen

Sommige rampen beklijven goed in het collectieve geheugen, terwijl andere relatief snel in de vergetelheid raken. Een interessante casus in dit verband zijn de eerder genoemde negentiende-eeuwse hongersnooden in Ierland, Nederland en België. Over de Ierse hongersnood is het meest bekend. Vroeg of laat komt iedere Ier er meer over te weten via het onderwijs, kinderboeken, tentoonstellingen of monumenten. Denk aan Rowan Gillespies beroemde beeldengroep (1997) van uitgemergelde Ieren die in Dublin te vinden is. Maar hoe zit dat in Nederland en Vlaanderen?

De ramp was ongeveer even groot in beide landen in termen van aantallen slachtoffers. In de herinneringscultuur zat echter een opvallend verschil. Terwijl de herinnering aan de Nederlandse hongersnood vrijwel direct uitdoofde, leefde die aan de Belgische hongersnood voort. Vooral aan Vlaamse zijde, waar dit verleden onderdeel werd van het wordingsverhaal van Vlaanderen. De aardappelziekte staat zelfs in de Canon van Vlaanderen. Het verschil in beleving en perceptie openbaarde zich al tijdens de crisis. In Nederland publiceerde slechts een handjevol auteurs over de aardappelziekte, terwijl auteurs in Vlaanderen massaal van zich lieten horen. Destijds bekende schrijvers als Hendrik Conscience, Pieter Frans van Kerckhoven en Theodoor van Ryswyck vroegen collectief aandacht voor het lot van hun

lijdende landgenoten. Hun teksten waren doortrokken van Vlaamsgezinde gevoelens. Ze pleitten niet alleen voor voedselhulp, maar ook voor een betere ontwikkeling van het in hun ogen achtergestelde Vlaanderen.

Illustratief was het benefietconcert in Antwerpen op 7 maart 1847. Conscience hield er een rede waarin hij een appel deed op medeleven. Hij beschreef Vlaanderen als een 'rijk des hongersnoods', waarin 'halfnaakte mensschimmen' over de dorre velden dwaalden op zoek naar voedsel. Hij sprak de hoop uit dat Vlaanderen op een dag 'het hoofd uit het graf' zou verheffen en 'aan den hemel der natieën blinken als de star der nijverheid en der volkskracht'. De hongersnood werd dus ingezet om het Vlaamse zelfbesef omhoog te stuwen. In de decennia erna riepen auteurs deze periode van lijden herhaaldelijk in de herinnering. Deze hongersnood werd ook een standaardonderdeel in de latere geschiedschrijving rondom de Vlaamse Beweging. Het Nederlandse natiebesef werd daarentegen gevoed door een ander type ramp dat zich veel frequenter voordeed: watersnood. De hongersnood, die eerder omkleed was met gevoelens van schaamte, was niet goed in het nationale narratief in te passen. Daarom raakte de negentiende-eeuwse hongersnood in Nederland al snel in de vergetelheid.

Hongerwinter

Een andere hongersnood bleef wel bekend in de Nederlandse geschiedenis: de Hongerwinter van 1944-1945. Meer dan twintigduizend mensen kwamen toen om in het westen van Nederland door voedselgebrek. Deze hongersnood is nog altijd algemeen bekend doordat deze binnen de context van de Tweede Wereldoorlog steevast aan bod komt op lagere en middelbare scholen. Daarnaast hebben jeugdboeken en films een belang-

rijke rol in de overlevering van deze geschiedenis gespeeld. Een boek als *Oorlogswinter* (1972) van Jan Terlouw bereikte vele generaties lezers. De verfilming van dit boek in 2008 droeg bij aan de instandhouding van de herinnering, evenals de musical die er in 2012 op gebaseerd was. In 2017 verscheen *Naar het noorden* door Koos Meinderts, een jeugdboek over de kindertransporten tijdens de Hongerwinter. En het Verzetsmuseum Amsterdam wijdt een apart deel van de vaste tentoonstelling aan de hongertochten over de Afsluitdijk en surrogaatvoedsel zoals tulpenbollen. Dat deze hongersnood wel in de herinnering is gebleven, heeft met verschillende zaken te maken. De belangrijkste reden is dat deze in de context van de Tweede Wereldoorlog plaatsvond en daardoor in een heroïsch narratief in te passen is. Uiteindelijk eindigde deze oorlog immers met het verslaan van de Duitsers en de bevrijding van Nederland. Het verhaal van de Hongerwinter wordt dan ook vaak vanuit het perspectief van verzet en noodhulp verteld. Wie naar verhalen, films en monumenten van deze ramp kijkt, ziet vooral verzetshelden en -heldinnen die voedsel smokkelden of beelden van voedseldroppings door de geallieerden. Illustratief is het beeld 'Manna' van Ram Katzir in het Amsterdamse Meerwalddplantsoen, dat in 2020 werd onthuld. Het beeld bestaat uit vijf grote sneden witbrood en verwijst naar het meel voor witbrood dat het Zweedse Rode Kruis aan Nederland schonk in maart 1945. Niet de honger, maar het voedsel wordt hier verbeeld: niet het lijden, maar juist de verlossing daaruit staat centraal. Door de herinneringscultuur te bestuderen kun je patronen ontdekken in de wijze waarop landen met hun hongersnoodverleden omgaan. Wanneer dat verleden instrumenteel is in het vergroten van het nationale zelfbesef, is de kans groter dat het beklijft.

Het beeld 'Manna' van Ram Katzir in Amsterdam, 2022. Foto: Ceescamel, Wikimedia Commons.

De inbeslagname van groenten tijdens de hongersnood in Oekraïne, 1932. Collectie: cvdr.

Aansprekend educatief materiaal

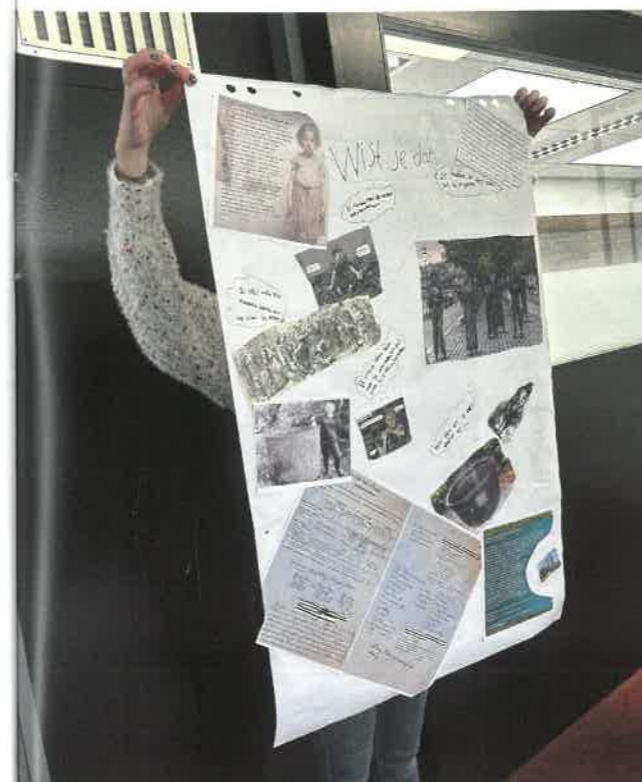
Een van de bevindingen van het project was dat er in onderwijscurricula in Europa en Noord-Amerika weinig aandacht geschonken wordt aan historische hongersnoden en de herinnering daaraan, met Ierland, Oekraïne en in mindere mate Nederland als uitzondering. In landen waar dit wel gebeurt, ligt de nadruk meestal op individuele casussen. Een belangrijk doel van *Heritages of Hunger* was dan ook het ontwikkelen van aansprekend educatief materiaal met een vergelijkende inslag, zowel voor po en vo als voor de museum- en erfgoedsector. Dit heeft geleid tot drie producten voor verschillende doelgroepen, deels gecombineerd inzetbaar. Al deze materialen zijn gratis te verkrijgen via hunger.rich.ru.nl. Voor al het lesmateriaal geldt dat het flexibel ingezet kan worden naar inzicht van de docent. De materialen brengen de kennis en expertise van een groot aantal experts in binnen- en buitenland samen. Zo is er onder leiding van promovenda Charley Boerman, in samenwerking met ontwerp-

bureau HOAX, een Engelstalige online expositie ontworpen over hongersnood vroeger en nu. Deze is geschikt voor jongeren van zestien jaar en ouder. De expositie bestaat uit zes 'kamers' die elk een ander thema belichten: causaliteit, slachtofferschap, voedsel, steun en beleid, migratie (in- en extern) en hedendaagse voedseltekorten. Aan de hand van beeld en tekst wordt comparatief de geschiedenis van de hongersnoden die centraal staan in het project geschetst. Ook leren bezoekers (thuis of in de les) over de weergave en herdenking van hongersnood en krijgen ze inzicht in hoe hongersnood nog steeds voorkomt en altijd veroorzaakt of verergerd wordt door menselijk (wan)beleid. De thema's van de expositie zijn opgehangen aan wijdverspreide misvattingen over hongersnood. Iedere 'kamer' opent met een prikkelende stelling waarvan de bezoeker moet aangeven of deze juist of onjuist is, zoals 'De mens heeft geen invloed op hongersnood' of 'Hongersnood raakt iedereen even hard'. Aan de hand van uitleg en illustratief beeld- en tekstmateriaal wordt de bezoeker zo meegenomen door de geschiedenis van hongersnood in Europa vanaf 1845. Het doel is ook om het bewustzijn over hedendaagse humanitaire rampen te vergroten. De expositie benadrukt bijvoorbeeld dat honger nog altijd veel invloed heeft op migratiestromen.

Complexe geschiedenissen

Voor leerlingen in het voortgezet onderwijs (15+) is er een veelzijdige Engelstalige lessenreeks over hongersnood ontwikkeld in samenwerking met

Nerve Centre in Derry (Noord-Ierland). Deze culturele instelling heeft jarenlange ervaring met educatie over complexe geschiedenissen. De reeks bestaat uit zes modules, die veelal meerdere lessen omvatten. De lessen volgen de indeling van de expositie, behalve bij de laatste module die gewijd is aan de herdenking van hongersnood. In deze lessenreeks staat de historische en geografische vergelijking centraal, zodat leerlingen niet alleen kennis verwerven over individuele hongersnoden, maar ook inzicht krijgen in dwarsverbanden en universalia. Iedere module koppelt daarnaast historisch inzicht aan het heden, bijvoorbeeld door overeenkomsten in oorzaakelijkheid of beeldvorming aan te stippen of door de ontwikkeling van bepaalde humanitaire organisaties te belichten. Elke les bevat suggesties voor discussieopdrachten en verwerkings- en verdieplingsactiviteiten. Leerlingen kunnen hiermee verschillende vaardigheden oefenen, al dan niet met behulp van digitale tools. In het ontwerp is ruimte gelaten voor eigen inbreng van zowel de docent als de leerling. Om de lessen te verrijken of het accent te verleggen, kunnen er ook andere outputs van *Heritages of Hunger* gebruikt worden. Bijvoorbeeld de online expositie of de door het projectteam samengestelde database met (audio)visueel en tekstueel materiaal. Deze database bevat allerlei soorten bronnen, zowel historisch als hedendaags, met betrekking tot de verschillende hongersnoden die binnen het project onderzocht zijn. Docenten kunnen deze bronnen zelf toepassen binnen het geboden didactische raamwerk. Hoewel de lessenreeks integraal uitgevoerd kan worden, is deze zo ontwikkeld dat de modules, lessen en lesonderdelen ook los gebruikt kunnen worden, al dan niet ter aanvulling op bestaande geschiedenis- en burgerschapscurricula. Hierdoor is het materiaal ook bruikbaar voor educatie-

Een voorbeeld van een informatieposter over de Hongerwinter.

medewerkers in musea of erfgoedinstellingen. Om praktische en financiële redenen is de reeks (vooral nog) alleen in het Engels uitgebracht, maar inhoudelijk en qua taalniveau kan deze al dan niet vakoverstijgend binnen de Nederlandse onderwijspraktijk ingezet worden (zeker in havo 5 en vwo 5-6). Met behulp van tools als Google Translate kunnen interessante onderdelen eenvoudig vertaald worden.

Wetenschap in de klas

In samenwerking met het Wetenschapsknooppunt Radboud Universiteit (WKRU) heeft het projectteam ook lesmateriaal voor groep 7 en 8 van het primair onderwijs ontwikkeld. WKRU brengt wetenschappelijk onderzoek de klas in en het lespakket (voor een of twee lessen) is om die reden gericht op onderzoekend leren. Na een korte inleiding over hongersnood en twee casussen (de Ierse hongersnood (1845-1852) en de Nederlandse Hongerwinter) door de docent of aan de hand van de video's die de onderzoekers hebben opgenomen, gaan leerlingen in groepjes als 'wetenschappers' aan de slag met mappen met 'archiefmateriaal'. De bronnen die ze aantreffen, variërend van romanfragmenten en ooggetuigenverslagen tot voedselbonnen en afbeeldingen van monumenten, verwerken ze tot een informatieve poster over 'hun' hongersnood. Ook is er een aanvullende creatieve verwerkingsopdracht over de hongersnood in Nederland en Vlaanderen in de jaren 1840. Hierbij worden leerlingen aangespoord om de herinnering van deze hongersnood, die in Nederland volledig vergeten is, tekstueel of visueel vorm te geven.

Bij het ontwikkelen van alle educatieve materialen heeft het projectteam zich niet alleen laten leiden door de intentie om leerlingen op verschillende manieren bekend te maken met de oorzaken en gevolgen van hongersnood. Het team wil leerlingen door middel van historische en transnationale vergelijkingen ook inzicht geven in de complexiteit van hongersnood en ze bewust maken van de rol van menselijk handelen bij voedselschaarste, vroeger en nu. Leerlingen worden zich tevens bewust van de rol die herinneringen aan honger – of juist het gebrek aan dergelijke herinneringen – spelen bij nationale identiteitsvorming. De materialen stimuleren zo de ontwikkeling van empathie en intercultureel bewustzijn. De resultaten van het *Heritages of Hunger*-project zijn dus niet alleen zeer bruikbaar voor de geschiedenisles, maar dragen ook bij aan de kerndoelen van het burgerschapsonderwijs. ●

Op vrijdag 14 maart 2025 vond in museum Beeld & Geluid in Hilversum het negende Nationaal Geschiedenisonderwijscongres plaats. Dit artikel past bij het thema van dit congres: 'Rampen in de geschiedenis'.

Verder lezen

Marguérite Corporaal & Ingrid de Zwarte (red.), *Famines and the Making of Heritage* (Routledge, 2024).

Lotte Jensen, Marguérite Corporaal, Eliza Spakman & Clara Vlessing, *Hongersnood als levend verleden: Ervaringen en aanbevelingen* (Heritages of Hunger, 2025), tinyurl.com/K2hongersnood.

● Engelstalige online expositie: heritagesofhunger.org.